

SAHTE ANILAR VE HUKUK

Mücahit GÜLTEKİN, 14 Temmuz 2021

<https://islamianaliz.com/makale/7464315/mucahit-gultekin/sahte-anilar-ve-hukuk>

İstismar, şiddet ve taciz gibi “hassas vakalar” kamuoyunun tepkisini çeken, öfke ve nefret hisleri uyandıran vakalardır; özellikle “mağdur” çocuklar olduğunda... Bu tip vakalarda çocukların da ifadeleri alınmakta ve bu ifadeler mahkeme sonuçlarını etkilemektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde her yıl 10 bin çocuğun cinsel tacizle ilgili ifade vermesi isteniyor. Fakat yaşanan kimi olaylar ve yapılan araştırmalar çocukların verdikleri ifadelerin farklı faktörlerden etkilendiğini, olayları doğru hatırlayabildikleri gibi, “sahte anılar” da geliştirebildiklerini ortaya koymuştur. 96 çocuk üzerinde yapılan bir araştırmada çocukların %34’ünün “sahte anı” geliştirdiği bulunmuştur (Plotnik, 2009). Sorgulama ve ifade alma tekniklerinin bunda önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir.

Fells Acres Kreşi Vakası: Yönlendirici Sorgulama ve Sahte Anılar Aşılama

1986 yılında ABD’de yaşanan ve uzun yıllar Amerikan kamuoyunu meşgul eden Fells Acres Kreşi vakası bunlardan biridir (Shaw, 2017). Bu vakada kreş çalışanı Gerald Amirault, annesi ve kız kardeşiyle birlikte çocuklara cinsel tacizde bulunmakla suçlanmıştır. Mahkeme sonucunda Gerald Amirault 40 yıl hapisle cezalandırılmıştır. Ancak sanıkların üçü de mahkeme boyunca suçsuz olduklarını söylemişlerdir. Daha sonra çocukların ifadeleri alınırken sorgulama tekniklerinin uygunsuz olduğu ve çocuklara “yönlendirici” sorular sorulduğu ortaya çıkmıştır.

Örneğin Kreşteki çocukların 19’uyla “cinsel ve satanik istismar” konusunda yazılılarıyla tanınmış olan pediatri hemşiresi Susan Kelley görüşüyor. Çocukların birçoğu ilk başta iddiaları reddetse de Kelley çocukların yaşadıklarını “ifşa etmek” için henüz hazır olmadıklarını düşünüyor ve kuklalar aracılığıyla çocukları tekrar tekrar yaşadıklarını söylemeye teşvik ediyor. Bu görüşmelerin ardından çocuklar istismar edildiklerini son derece detaylı (aynı zamanda ürpertici) bir şekilde anlatmaya başlıyorlar. Daha sonra çocukların ifadelerinin uygunsuz bir şekilde alındığı, yönlendirici sorular sorulduğu ve görüşmecilerin “çocukların zihnine sahte anılar aşıladığını” gösteren araştırmalar nedeniyle anne ve kız kardeş hakkındaki dava düşüyor (Bee ve Boyd, 2009). Gerald Amirault ise, hakkındaki hüküm geçerliliğini korumakla birlikte 2004 yılında şartlı tahliye ile salınıyor. Bu dava çocukların geçmişte yaşananları ne kadar doğrulukla anımsayabilecekleri ve yetişkinlere oranla telkine/yönlendirmeye daha açık olup olmadıkları konusunda uzmanları daha fazla araştırma yapmaya yönlendiriyor. Yapılan

araştırmalar sadece çocukların değil, yetişkinlerin de sahte anılar geliştirdiğini göstermektedir. Görgü tanıklığı çerçevesinde yapılan çalışmalar ne tür hatırlama yanılığlarının olduğunu ve bunların sebeplerini incelemektedir. Özellikle bu konuda Elizabeth Loftus’un çalışmaları ne çıkmaktadır.

Jean Piaget’in Anısı: Hiç Yaşanmamış Bir Olay Ayrıntılarıyla Hatırlanabilir mi?

Konunun ayrıntılarına geçmeden önce Jean Piaget’in başından geçen bir olayı aktarmak istiyorum (Bee ve Boyd, 2009). Bu olay sahte anıların nasıl olduğunu anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Bilişsel psikolojinin kurucu isimlerinden Jean Piaget dört basamakta açıkladığı bilişsel gelişim aşamaları ile meşhurdur. Piaget’in yaşadığı olayı 2010’da bir web sitesinde řu şekilde aktarmıştım:

“Psikoloji dünyasının tartışmasız en büyük isimlerinden birisi kabul edilen Jean Piaget gerçekten çok düşündürücü ve bir o kadar da şaşırtıcı bir olayın ardından psikolog olmaya karar veriyor.

Olay kısaca şoyile: Piaget henüz daha 2 yaşında bir bebekken, bakıcısı onu bebek arabasına koyup, gezdirmeye çıkar. Bakıcısı tedbirli bir kadındır. Piaget’nin güvenlik kayışını da bağlamayı unutmaz. Gezi esnasında aniden bir adam gelir ve Piaget’i kaçırmaya çalışır. Ama Piaget kemerle bağlı olduğu için adam çocuğu hemen alamaz. Bakıcı adamlarla mücadele eder ve bağırır, kadının çığlıkları ve mücadelesi adamın amacına ulaşmasını geciktirir. Bu arada da polisler gelir ve kk Piaget kurtulur.

Piaget’nin ailesi bakıcıyı çok değerli bir saatle dllendirirler. Aile meclislerinde, eř ve dostlarla bu hikye yıllar boyu anlatılır. Kadın bir kahraman gibi anılır. Piaget bu olayı bir çok kez dinleyerek büyümüştür.

Piaget 15 yaşlarına geldiğinde bu olayı bütün ayrıntılarıyla hatırladığını söylemektedir (...) Ne ki gerçekte böyle bir olay olmamıştır. Bakıcı bu olayı uydurduğunu yıllar sonra söyleyecektir. Vicdan azabından kurtulamayan kadın, aldığı dl geri getirir ve gerçeği açıklar.

İlginç ve şaşırtıcı olan bakıcının böyle bir yalan uydurması değil, Piaget’nin bu yalanı bir ‘gerçek’ olarak bütün ayrıntılarıyla hatırlıyor olmasıdır. Bu nasıl mümkün olabilir? Hiç olmamış bir olayı Piaget bütün ayrıntılarıyla nasıl hatırlamaktadır? Bu sorunun cevabı Piaget’yi psikoloji alanına yöneltir (...) Piaget aslında ‘olayı bütün ayrıntılarıyla hatırlıyordum’ derken, olayı değil yıllar boyunca defalarca dinlemiş olduğu hikyeyi hatırlamaktadır. Olay o kadar çok anlatılmıştır ki, Piaget’nin zihni bu anlatıların canlı bir hatırasını oluşturmuştur (...)

İnsan Sadece Unutan Değil Aynı Zamanda Yanlış Hatırlayan Bir Varlıktır

Elizabeth Loftus'un görgü tanıklığı konusunda yaptığı çalışmalarla öne çıktığını ifade etmiştim. Hafıza üzerine çalışan ve adli süreçlerde insanların nasıl yanlış hatırlayabileceği; söylesel etki sebebiyle olmayan şeyleri nasıl "olmuş gibi" anımsayabileceğiyle ilgili çeşitli deneyler yapmış olan Loftus'un temel tezi şudur: İnsan sadece unutan bir varlık değildir, aynı zamanda yanlış hatırlayabilen bir varlıktır. İnsanın hafızası, olay sonrası gelen bilgileri de olaya ekleyebilir. Loftus konuyla ilgili farklı deneysel çalışmalar yapmıştır. 1974 yılında Palmer'la birlikte yaptıkları "Araba Kazası Deneyi" en çok bilinenlerinden biridir. Bu çalışmada üniversite öğrencileri dokuzar kişilik 5 gruba ayrılır ve her gruba aynı araba kazası görüntüleri izlettirilir. Sonra her gruba aynı soru kalıbıyla, sadece fiil değiştirilerek, bir soru yöneltilir: "Arabalar birbirine kaç km. hızla gidiyorlardı?" Boşluğa, "dokunma, vurma, çarpışma" gibi fillerden biri konulur. Deneyin sonucunda "çarpışma" fiilinin kullanıldığı gruplar, arabaların hızını daha yüksek tahmin etmişti. Loftus'un yaptığı bir başka deneyde, görüntülerde cam kırığı olmamasına rağmen, "yerde cam kırıkları gördünüz mü?" sorusuna katılımcılardan bazıları gördükleri yönünde cevap vermişti. Bu çalışmalar, sorunun sorulma şeklinin ve verilen bilgilerin katılımcıların neyi-nasıl hatırlayacağını etkilediğini göstermektedir. İnsanlar bazen var olmayan bilgileri/detayları anılarına ekleyebilmektedir.

Loftus bir başka çalışmasında çocukların hiç olmamış olayları hatırlayabildiklerini göstermiştir. "*Çalışmanın en çok bilinen örneğinde, on dört yaşındaki Chris'e, büyük kardeşi Jim tarafından Chris'in beş yaşındayken alışveriş merkezinde kaybolduğu ve yardımsever, yaşlı bir adam tarafından ağlarken bulunduğu uzun uzadıya anlatılmıştı. Loftus, Jim'in bu olayı Chris'e anlatmasının ardından Chris'i birkaç gün boyunca sorgulamıştı. Chris sorgulama sırasında bu deneyime dair ayrıntılı bir anı anlatmıştı. 'Ailemi bir daha göremeyeceğimden çok korkmuştum.'* demişti." (Schacter, 2010). Chris, hiç yaşanmamış bu olaya ilişkin, yaşlı adamın gömleğinin biçimi, annesinin olaydan sonra kendisine neler söylediği gibi detaylar da hatırlamıştı.

Kaynak Amnezisi: Bilgi Gerçek Ama Kaynağı Yanlış

Daha sonraki yıllarda Loftus'un çalışmalarını doğrulayan pek çok çalışma yapılmıştır. Burada özellikle "kaynak amnezisi" olarak tanımlanan hatırlama sorunu üzerinde biraz durmak istiyorum. Kaynak amnezisi, bir bilginin kendisinin hatırlanması ile o bilginin kaynağının hatırlanmasının farklı şeyler olduğu ayırımına dayanır. Yani, bir bilgiyi doğru hatırlayabiliriz ama bilginin nerede, ne zaman, kim tarafından verildiğini ya hatırlayamayabiliriz ya da doğru hatırlamayabiliriz.

Loftus'un bir başka çalışması kaynak amnezisini anlamamıza yardımcı olabilir. Araştırmada katılımcılara bir arabanın “dur” işaretini gördüğü anda durmasıyla gerçekleşen bir kazanın slaytları izletildi. Katılımcılardan bazılarına “dur işaretinde durduktan sonra arabaya ne oldu?” sorusu, bazılarına ise yanlış yönlendirme içeren “Geç işaretinde durduktan sonra arabaya ne oldu?” soruları soruldu. Yönlendirici sorunun sorulduğu kişiler, slaytlarda “geç işareti” gördüklerini hatırlamışlardı. Schacter (2010) bu kişilerin “geç işaretini” gördüklerini mi, yoksa sadece “geç işaretinden” bahsedildiğini mi hatırlamakta zorlandıklarını ifade etmektedir. Çünkü bu soru sorulurken zihninizde bir “geç işareti” canlanmakta, daha sonra olaya ilişkin soru sorulduğunda kişi zihnindeki bu anıyı olaya ekleyebilmektedir. Schacter'in ifadesiyle katılımcılar, “neyin olaydan sonra anlatıldığını, neyin asıl olayla ilgili olduğunu hatırlamıyorlardı.”

Mesela hiç, bir şeyi sadece yapmayı düşünmekle, o şeyi gerçekte yapıp yapmadığınızı hatırlamakta zorlandığınız oldu mu: “Bunu yaptım mı, yoksa sadece yapmayı mı düşündüm?” Bazen düşündüğümüz ama yapmadığımız bir şeyi, “yaptık” diye hatırlayabiliriz. Gerçekte burada hafızamızda bir “eylem” yer etmiş, ama bunun kaynağının davranışlarımız mı yoksa düşüncemiz mi olduğunu doğru hatırlayamamışızdır.

Kaynak amnezisinin mahkemelerdeki görgü tanıklıkları üzerinde yanıltıcı rolü hakkında yaşanmış ilginç örnekler vardır. Bunlardan birinde Donald Thompson isminde Avustralyalı bir psikolog, birine tecavüz etmekle suçlandı. Suçlama tecavüz mağdurunun bizzat kendisi tarafından yapılmıştı. Halbuki tecavüz gerçekleşmeden hemen önce, Thompson bir TV programında canlı yayında röportaj veriyordu. Tecavüz mağdurunun, TV ekranında gördüğü kişinin anısıyla, gerçek tecavüzcünün anısını karıştırdığı anlaşılınca Thompson serbest bırakıldı (Schacter, 2010). Kuşkusuz Thompson, tecavüz olayının gerçekleştiği esnada başka bir yerde olduğuna dair açık kanıtı sahip olmasaydı suçlamadan bu kadar kurtulamayabilirdi.

Ray Hinton: Yanlış Hatırlamanın Maliyeti 30 Yıl

Hafızanın yanılabilirliği, sahte anılar ve yanlış hatırlama üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunduğu gibi; bunlara ilişkin mahkemelerde yaşanmış pek çok örnek de bulunmaktadır.

Aslında modern anlamda ilk adli psikolog olarak bilinen Albert von Schrenck-Notzing buna çok uzun yıllar önce dikkat çekmişti. Schrenck-Notzing, 1900'lü yılların sonlarında meşhur bir cinayet davasında tanıkların sadece gördüklerinden değil, gazetelerde yazılıp çizilenlerden de etkilenebileceğini ifade etmişti. Adli psikolojinin kurucuları arasında gösterilen Hugo Münsterberg ise 1908'de yazdığı “Tanıklık Kürsüsünde” başlıklı eserinde mahkemelerde yapılan şahitliklerin güvenilirliğini sorguladı.

Bu bağlamda “yönlendirici bilgilerin” tanıkların hafızasını nasıl yanlış teşhise götürdüğünü örnekleyen bir olayı aktarmak istiyorum. 1980’li yılların başında ABD’de silahlı bir soygun meydana geldi. Mahkeme esnasında tam yedi görgü tanığı Rahip Bernard Pagano’yu teşhis etti. Görgü tanıkları hırsızın Rahip Pagano olduğundan emin gibiydi. Pagano tutuklandı ancak son anda gerçek suçlu Ronald Clouser suçunu itiraf etti. Halbuki Pagano ile Clouster yüzlerinin birbirine karıştırılması pek mümkün değildi. Peki, yedi kişi nasıl böyle bir yanlış üzerinde kesin olarak ittifak etmişlerdi? Plotnik (2009) şöyle açıklıyor: *“Bunun sebeplerinden bir tanesi, tanıkların sorgulanma şeklidir. Anlaşılan tanıklara, sorgulamadan ve şüphelilerin resimleri gösterilmeden önce, soyguncunun bir rahip olması ihtimalinden bahsedilmiş. Bir rahip görmeye şartlanan tanıklar Peder Pagano’nun gerçek soyguncuyla olan az sayıda benzerliğine odaklandı. Peder Pagano rahip yakası takan tek kişi olduğu için, tanıklar soyguncunun olması gerektiği sonucuna vardı. Bu örnek, görgü tanığı şahitliklerinin nasıl çarpıtılabileceğini veya yanlış olabileceğini gösteren birçok örnekten biridir.”*

Tabii ki herkes Rahip Pagano kadar şanslı değil. Ray Hinton ismini duymuş olabilirsiniz, Amerikalı bir zenci. 1985’te “cinayet” gerekçesiyle tutuklandı. Tam 30 yıl hapis yattıktan sonra, 2015’te “suçsuz” olduğu anlaşılıp cezaevinden çıktı. 1985 yılında Birmingham’da iki restoranın soyulması sırasında restoran yöneticilerini öldürmekten suçlu bulunmuştu. Olayın ardından soruşturma başlatılmış, üçüncü bir restoran soygununda yaralanan bir yöneticinin, şüpheli olarak Hinton’u göstermesinin ardından Hinton tutuklanmıştı. Kimse Hinton’u savunmadı; Hinton’un söylediklerinin doğru olabileceğini düşünmedi. 2015’te yoksulların davalarına bakan avukatların mücadelesi sonucunda suçsuzluğu anlaşılacak şekilde serbest bırakıldı. Bırakıldı ama bir hayat hapis hücresinde çürüdükten sonra. Hinton’un hayatını karartan hukuki kanıtlar değil, zencilere karşı oluşmuş önyargı ve nefretti.

Sonuç: Toplumsal Hafızamıza Sahte Anılar Aşılıyor mu?

Sonuç olarak, önemli bir sorunla karşı karşıyayız. Günümüzde yargı sürecinin sadece adliye koridorlarında başlayıp-biten bir süreç olmadığını biliyoruz. Hukuki sürecin aktörleri de sadece polis, savcı, hâkim, avukat, bilirkişi, sanık ve tanıklardan oluşmuyor. Yargı süreci dava konusunun önemine göre klasik ve sosyal medyanın da dâhil olduğu; politikacı, yazar, sanatçı, aktivist vb. aktörlerin de rol aldığı karmaşık bir süreç. Kimi çevreler ön yargıları doğrultusunda hukuki olayları değerlendiriyor ve hukuka etki ediyor. Aslında yargıya müdahale kültürel mekanizmalar yoluyla çok önceden başlıyor. Medya ve sosyal medya aracılığıyla çeşitli gruplar hakkında oluşturulan ön kabuller, bir olayın öncesinde bile “peşin hükümler”

var edebiliyor. Aslında olayın ne olduğu, nasıl gerçekleştiği, gerçekten olup olmadığı ya da anlatıldığı gibi olup olmadığı önemini yitiriyor.

Bundan birkaç hafta önce yaşanan “Elmalı Vakası” bu anlamda üzerinde çokça dűřünölmesi gereken bir örnektir. Ne var ki, olay Türkiye’nin gündemine oturmasına, sosyal medyada ağır bir linç gerçekleşmesine ve sonrasında öne sürölen bazı iddiaların gerçek dışı olduğu anlaşılmasına rağmen bu yanlışın nedenleri ve dinamikleri hakkında neredeyse hiç konuşulmadı. Özellikle sosyal medyada gerçekleşen linin “ocuklar yalan söylemez” sloganı eşliğinde sürdürölmesi daha da dűřündüröcüdür. Hâlbuki ocuklar yanlış hatırlayabilir, yanlış yönlendirilebilir. Aktardığım araştırma ve olayların dışında daha pek çok araştırma ve olay özellikle küçük çocukların telkine ve yanlış yönlendirmelere daha açık olduğunu göstermektedir. Ülkemizde ve dünyada özellikle boşanmalardan sonra tarafların “ocuklar üzerinden” intikam alma çabaları, bunu daha fazla dikkate almayı gerektirmektedir.

Dikkate alınması gereken diğer önemli bir nokta ise medyanın ve film endüstrisinin “şiddet ve cinsellik” gibi iki rating getirici dinamik üzerine kurulmuş olmasıdır. Medyada okunanlar, dizilerde ve filmlerde izlenenler görgü tanıklıkları ve kişilerin kendi anıları üzerinde nasıl bir etkide bulunmaktadır? Özellikle “kaynak belleği, kaynak amnezisi” üzerinde yapılan çalışmalar bu sorunun cevabı üzerinde dikkatle durmayı gerektirmektedir.

Yalan ve manipölatif haberler suçsuz ve masum insanların ceza almasına ya da ceza almasalar bile “öyle hatırlanmalarına” ve damgalanmalarına yol açabiliyor. Aslında çok önemli bir soru da “Bu tür haberler toplumsal hafızamızı nasıl etkiliyor?” sorusudur. Çünkü yanlış yönlendirilmiş ve sahte anıların aşılandığı bir toplumsal hafıza gelecekte başka pek çok hukuksuzluğa yol açacaktır.

Kaynaklar:

Rod Plotnik, 2009, Psikolojiye Giriş, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Julia Shaw, 2017, Bellek Yanılgısı, Say Yayınları, İstanbul.

Helen Bee-Denise Boyd, 2009, ocuk Gelişim Psikolojisi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Daniel L.Schacter, 2010, Belleğin İzinde: Beyin, Zihin ve Geçmiş, Yapı Kredi Yayınlar, İstanbul.